

Tvář v postfaktické společnosti

Autor: Zuzana Kunstová

Abstract

The face in post-factual society. – Following article is trying to outline the problematics of face how it is conceived especially by Emmanuel Lévinas, thus face like meeting with other. This face is not comprehended as a theme, in this face we can see the pure otherness transcending to Infinity, which means to God. But how can we deal with this issue in postmodern period? Can other be conceived as a measure of morality or reflection of my own responsibility? The face as a complex is a significant symbol of Lévinas' philosophy. It is something reflecting our responsibility for other, something ordering "You shall not kill", it is a term for a relationship. At the same time, it constitutes a fundamentals for being in two, for dialogue of a man with other or a man with Infinity, with God. This article is asking for the possibilities of finding a truth in a postfactual period when everybody has his own truth, in period demanding certitudes, where an incertitude make us fear. Now it is the time to take a responsibility for our behaviour.

Keywords: face, responsibility, truth, infinity, morality

Klíčová slova: tvář, odpovědnost, pravda, nekonečno, morálka

Měl Nietzsche pravdu, když hovořil o postmoderní době jako době, kdy již nic nezůstane stejné, kdy dojde k odhodnocení všech hodnot, k pluralizaci pravdy, smrti Boha, úpadku morálky? Je toto období, v němž se nyní nacházíme? Domnívám se, že na tyto otázky nelze nalézt jednoznačnou odpověď, ačkoliv se v dnešní poněkud skeptické době hodí říci, že vše je ztraceno. Ke smrti Boha tak, jak o ní hovoří Nietzsche, zřejmě skutečně došlo, a to po jedné z největších tragédií 20. století – holokaustu. Přesto stále nacházíme lidi věřící v Boha nejen ze setrvačnosti, ale z hloubi duše a z celého srdce. Axiologie by nám jistě řekla své k otázce proměny hodnot v dnešní době, pokud k nějaké změně vůbec došlo.

Dnes často slyšíme, že každý má svou pravdu, ale není to tak, že tuto větu jsme mohli slyšet i v jakékoliv jiné době? Vždyť hledání oné Pravdy je lidstvu blízké odnepaměti, a přesto nepanuje konsensus, co touto Pravdou je. Co se morálky týče, vzpomeňme si na francouzské romány druhé poloviny 19. století, jsou snad ony příkladem neposkvřenosti a počestnosti? Neidealizujeme si své představy o minulosti a neklademe na sebe a svou morálku přílišné nároky?

„Snadno se shodneme, že je nanejvýš důležité vědět, zda nás morálka nevodí za nos.“ (Lévinas 1997: 9) Takto uvádí své úvahy v knize *Totalita a nekonečno* Emmanuel Lévinas. Filosof, který zůstává stále obtížně čitelným, a to právě proto, jaké nároky klade na sebe a své čtenáře ohledně morálky, mravnosti, odpovědnosti a vztahu ke druhému člověku.

Pravda může být v Lévinasově pojetí vnímána jako styk Stejného a Jiného. „Hledání a zkoumání pravdy se rozvíjí ve zjevování forem.“ (Lévinas 1997: 9) Pravda je vnímána jako vztah, který předpokládá bytost autonomní v oddělení Stejného a Jiného. „Poznávající subjekt není částí celku, protože s ničím nehraničí.“ (Tamtéž) Podle Lévinase není hledání Pravdy způsobeno privací, právě naopak, Pravdu hledáme proto, že nám „v jistém smyslu nic nechybí“. (Tamtéž) Lévinas se staví do opozice proti ontologii, když hledání Pravdy nevnímá jako privaci a popírá, že hledající by byl součástí celku. Nacházíme zde stejnou paralelu jako ve vztahu Stejného a Jiného, Totality a Nekonečna. Ani jedna z částí není součástí části druhé, jsou umístěny vedle sebe a spojuje je vztah, nikoliv společná hranice. Hledání Pravdy tedy není vedeno privací, nýbrž Touhou.

Jedná se o Touhu po absolutně Jiném, po exterioritě, tedy Nekonečnu. Tato Touha po Nekonečnu však není vedena myslící bytostí, ale vychází z myšleného. „Idea Nekonečna se v silném smyslu slova zjevuje.“ (Lévinas 1997: 9) Vycházíme-li z předpokladu, že ona Touha po Nekonečnu, čili Pravdě, nevychází z myslícího, nýbrž z myšleného, jak je tedy možné hovořit o pluralitě pravd? Nejedná se spíše o naše mylné pojetí a výklad morálky a hodnot, jež bychom měli či chtěli vyznávat?

Hovoříme-li dnes o morálce, často se setkáváme s výsměchem. Kam se poděla diarchie mezi legalitou a legitimostí? Mají oni vysmívači pravdu, když říkají, že si dnes každý může dělat, co chce? Proč tolik lidí zůstává bez zásad a morálních zábran? Ve svém životě každý z nás hraje určitou roli, nebo dokonce rolí několik. Vystupujeme tu jako student, tam jako sestra, otec či učitel a svou roli schováváme za masku, do níž zahalujeme svou tvář. Přitom právě tvář je podle Lévinase to, co je na lidském těle nejcudnější, nejvíce nahé, obnažené a zranitelné. Jak si pak ale vysvětlit, že i ona cudná tvář dokáže druhému lhát? „Tvář mluví.“ (Lévinas 1997: 50)

Mluví dokonce již ve svém ukazování se, volá druhého k odpovědnosti. Mluvení podle Lévinase ale není jen vyjádřením názoru, jedná se o „původní vztah k vnějšímu bytí. (...) Alternativa pravdy a lži, upřímnosti a zastírání je privilegium toho, kdo je ve vztahu absolutní otevřenosti, v absolutní otevřenosti, která se nemůže ukrýt.“ (Lévinas 1997: 50) Hovoříme-li s člověkem, který si nasadil jednu ze svých masek a rozhodl se nám lhát (protože co jiného je lež nežli osobní rozhodnutí řečníka?), jeho maskou proniká řeč očí, tu nelze dle Lévinase zastírat. Pokud nám dotyčný lže, stojí proti nám s nasazenou maskou, zatímco my bojujeme s obnaženou tvář. Tvář, která říká „Nezabiješ“.

„Amir naprázdno polkl, zachytil bratrův pohled. Oči plné nejistoty, tak černé, že si Amir mimoděk pomyslel, že musí být těžké, těžší, než oči jiných lidí. Na otázku, kterou v nich četl, Amir odpověděl nepatrným kývnutím hlavy – aby bratra uklidnil, aby dal najevo, že je všechno v pořádku, všechno bylo domluveno právě takto, tímto způsobem, není se čeho bát. Pak ale hlavou uhnul, protože už bratrův pohled nedokázal snést.“ (Šindelka 2016: 15)

Podle Lévinase je možné chápat řeč jako jednání nebo jako gesto, takto ji ostatně chápeme dnes a denně a málokdy se pozastavíme nad tím, zda by mohla mít také jiný význam. Lévinas nám však nabízí alternativu: „...ve tváři se kryje zjevující a zjevované, což se děje tím, že tvář je vzhledem k nám ve výši – že učí.“ (Lévinas 1997: 51) Nepředstavujme si na tomto místě učení ve smyslu vztahu žák–učitel. Jestliže se ve tváři druhého, našeho partnera v rozhovoru, značí něco, co nás přesahuje, tedy Nekonečno, pak je oním zjevením

Bůh, jenž se zračí ve tváři druhého. Proto je ona cudná, obnažená tvář obrazně řečeno nad námi, proto nám může přikazovat, proto nás může učit.

Není to jen řeč, která mří k poznání či uchopení exteriority Druhého, s níž se při rozmluvě setkáváme. Častěji se s partnerem v dialogu potkáváme jako s předmětem, spíše než někým, kdo nám přikazuje a učí nás. Dle Lévinase je to rétorika, která nechybí v žádné rozmluvě. A je to právě rétorika, která ke druhému přistupuje oklikou a která je „násilím par excellence“. Je to násilí útočící na svobodu. Za zmínku zde stojí také fakt, že na roveň rétorice, kdy druhého manipulujeme a nutíme ho říci ano, zde Lévinas staví také propagandu, lichocení a diplomacii. Způsoby jednání a rozmluvy, které se mohou zdát na první pohled odlišné, ale které zajisté spojují společné prvky, mezi nimi již zmíněná manipulace či ovlivňování druhého člověka, s nímž hovoříme. (Lévinas 1997: 54–55)

Není vůbec těžké najít příklady takovéto manipulace v dnešním světě (permanentní vyhrožování válkami, kdy je rétorika skutečně dobře mířenou zbraní) stejně jako v historii, protože jak víme, je velmi snadné zmanipulovat masy lidí populistickými řečmi s příslibem lepších zítřků, který se postupně zvrtné v masové vyvražďování lidí jiného náboženského vyznání či původu.

S oním populismem čili zalíbením se širším masám, které spojují různé společné prvky (ať je to stejné společenské zázemí, vzdělání či názor na některou z celoevropských či celosvětových organizací) samozřejmě souvisí také hojně zmiňované „fake news“, které se nekontrolovatelně šíří světem, často pocházejí od velmi vysoce postavených lidí, kteří, mohlo by se zdát, nemají sebemenší potřebu takovéto lži (či se jedná o informace, kterým skutečně věří?) šířit dále „do světa“. Možná se jedná jen o potřebu „stát v centru dění“, třeba jde jen o psychické uspokojení řečníka či původce takové zprávy anebo se jedná pouze o neznalost či neobvykle silnou potřebu lidské fantazie vyjádřit se k něčemu, co sice nevím, jak funguje, ale mohlo by to zajisté být způsobeno faktorem, o kterém jsem se zrovna dočetl v novinách (v ideálním případě novinách, které jsou – mými souvěrci – považovány za alternativní a které dozajista odhalují skutečnou – a hlavně pravdivou – podstatu věci).

A tak není žádnou novinkou, že se stále setkáváme s popírači holokaustu, kteří, jak se zdá, skutečně věří tomu, že událost považovaná za nejtragičtější ve 20. století je snad jen vymyšlená (pravděpodobně Židy v rámci některé ze spousty konspiračních teorií, které se šíří jako lavina a jimž věří nespočet lidí), přestože tato konkrétní historická událost lze poměrně snadno ověřit – stačí navštívit některý z koncentračních táborů či si „jen“ poslechnout svědectví přeživších. Stejně tak se stále setkáváme s názorem, že nechvalně proslulé *Protokoly sionských mudrců*, které jsou jednoznačně falsum, jsou vyjádřením „programu světového židovstva k ovládnutí světa“.

„Ačkoliv se výrazy jako ‚rozbitý svět‘ nebo ‚rozvrácený svět‘ staly běžnými a banálními, vyjadřují stále autentický pocit. Divergence mezi událostmi a racionálním řádem, vzájemná neproniknutelnost duchů neprůhledných jako hmota, vznik mnoha logik, které se jedny druhým zdají absurdní, nemožnost pro *já* dosáhnout *ty* a v důsledku toho nezpůsobitelnost existence k tomu, co mělo být její základní funkcí – to vše jsou zjištění, která v soumraku jistého světa probouzejí antickou posedlost koncem světa.“ (Lévinas 2009b: 18)

Co má Lévinas na mysli oním soumrakem jistého světa? Vycházejme z předpokladu, že jistým světem je myšlen svět karteziánský, tedy založený René Descartem, kdy (nejen) filosofickému myšlení vládne dualismus subjekt-objektového rozvrhu světa. A je to právě tento dualismus, s nímž později bojují Husserl a Heidegger, když se svět snaží opět spojit do celku bez marga a zdůrazňují horizont, na němž se věci ukazují a z nějž vystupují. Avšak Lévinas, přestože Heideggerovo myšlení zprvu následoval, nakonec dospěl k odlišnému vnímání světa, nevrátil se sice ke karteziánskému dualismu, ale dualita je v jeho díle zastoupena právě onou Totalitou (tou, o kterou usilovali filosofové již od antiky) a Nekonečnem (Lévinas říká, že se toto Nekonečno neostýchá nazývat Bohem).

Onen rozbitý svět, o němž Lévinas hovoří, je tématem stále aktuálním, „divergence mezi událostmi a racionálním řádem“ nás stále nepřestává překvapovat a uvedená „nemožnost pro *já* dosáhnout *ty*“ jsou fenomény zcela signifikantními pro naši postmoderní společnost. „Cizí vůči sobě, posedlé druhými, ne-klidné Já je rukojmí, rukojmí v samém návratu já, jež se nikdy se sebou neshledá.“ (Lévinas 2009a: 124) Tato posedlost druhým je bezpochyby fenoménem dnešní doby. Postmodernímu člověku chybí klid, chybí mu být o samotě, samota mu nahání strach, nemůže být usebrán. (Hogenová 2009: 113) Jedním z projevů této posedlosti je také touha po moci, která je hnacím motorem nejednoho člověka. Chce ovládat, být nad druhými, hrát roli nietzscheovského nadčlověka. I tuto touhu, natolik odlišnou od Touhy, o níž hovoří Lévinas, již z historie známe velmi dobře.

Ono přemocňování, neustálé hnaní se za lepším výkonem, za lepšími výsledky pak způsobuje ono odcizení se navzájem, každý se snaží „kopat“ za své zájmy a je snadné se s ostatními míjet. Proto se zamotáváme do pavučin sociálních sítí, proto zabředáme do hledání a nacházení informací, které nemají s rozumností nic společného, a proto pak bojujeme s dezinformacemi, které nám nemá kdo vyvrátit.

„Kdo není nevzdělaný, ten k pravému smyslu všude rozesetých hodnot vždycky dospěje.“ (Lévinas 2009a: 23) V judaismu je kladen velký důraz na vzdělávání již od útlého věku. Děti jsou vzdělávány svými rodiči, v tradičním judaismu svým otcem, který je učí odříkávat modlitby i poznávat židovskou kulturu. Židé patřili také historicky mezi vzdělané vrstvy obyvatelstva, ať již vykonávali funkci rabína, obchodníka či lékaře. Dle uvedeného úryvku výkladu talmudického textu ze sbírky textů *Etika a nekonečno* je právě vzdělanost klíčem k poznání pravého smyslu hodnot. Ale jak je to s lidmi nevzdělanými? Odkloňme se nyní od židovské tradice a věnujme se společnosti, jež nás obklopuje. Jistě kolem sebe máme lidi, kteří jsou méně vzdělaní než ti ostatní. Jak mohou tito dospět k pravému smyslu hodnot?

Není právě vzdělanost klíčem, skrze nějž lze bojovat proti omezenosti vedoucí třeba k projevům nenávisti vůči jinakosti? Lévinasův výrok se sice vztahuje ke studiu Tóry, jež je pro Židy požehnáním, přeneseně by však mohl sloužit jako inspirace pro náš běžný život. Je to právě vzdělání, které nám otevírá bránu k poznávání a jedině skrze vzdělání se můžeme vymanit z okovů manipulovatelnosti a rozšířit si horizont, skrze nějž nahlížíme svět. Vzdělání je zároveň cestou, jak se vymanit z „placatého myšlení“, do nějž jsme nevědomky vnořeni. Je to právě ona pavučina systémů, příkazů, zákazů a nařízení shora, do níž jsme zamotáni. Jedná se o fenomény *Gestell* a *Machenschaft*, které nám odkryl již Heidegger a kterým stále podléháme.

Čím se vyznačuje postfaktická společnost či doba? Je to tím, že jsme se odtrhli jeden od druhého, tím, že měřítkem úspěchu je pro nás počet „lajků“ či „followerů“? Ztratili jsme zájem o druhého? Nebo se jen snažíme vymanit z okovů fenoménů Gestell a Machenschaft a přitom se zamotáváme do sítí nových nástrah, zatím třeba nepopsaných?

„Vše jsoucno chcete teprve *učiniti* předmětem myšlení; neboť pochybujete dobrou nedůvěrou, že to předmětem myšlení již jest.

Ale má se vám to poddat a sklonit! Tak tomu chce vaše vůle. Má se to státi hladkým a podrobíti se duchu jakožto jeho zrcadlo a odraz. (...)

Chcete teprve stvořiti svět, před nímž byste poklekl: taková jest vaše poslední naděje a vaše blouznění.“ (Nietzsche 1995: 102)

Není onen virtuální svět, v němž se snažíme prezentovat jako lidé pravdiví, dokonalí a moudří právě oním světem, o němž hovoří Nietzsche? Není právě toto místo, kde se naše tváře a role mění v pouhý nástroj pro upoutání pozornosti? Je to místo, kde se odpovědnost za druhého vytrácí a zbývá jen posedlost sebou samým. Dle E. Lévinase: „Druhý není prvotně faktem, není překážkou, nehrozí mi smrtí.“ (Lévinas 1997: 68) V tomto případě se to s Druhým má podobně jako s Pravdou, tedy je to Touha, jež nás k nim vede. Abychom byli schopni uchopit svobodu druhého člověka, je třeba po něm toužit nikoliv z pohledu Druhého jako objektu, ale vnímat jej a poměřovat z perspektivy Nekonečna. Nezapomínejme, že vůči Druhému máme odpovědnost, která je nám dána jeho tváří, příkazem Nezapomínej.

Lévinas ve svém díle v návaznosti na hrůzy holokaustu bojuje s myšlenkou jinakosti jako důvodu pro její likvidaci, v tomto případě přímo fyzickou likvidaci. Proto se v jeho díle dočteme: „La guerre est la geste ou le drame de l'intéressement de l'essence. Aucun étant ne peut attendre son heure.“¹ Válka činí morálku směšnou. „Umění předvídat a všemi prostředky vyhrát válku – politika – se pak prosazuje jako samotný výkon rozumu. Politika se staví proti morálce, jako filosofie proti naivitě.“ (Lévinas 1997: 9) Lévinas ve své době kritizoval válku ve smyslu fyzického střetání, válku, kterou znal z vlastní zkušenosti.

Dnes se ale válka v přeneseném slova smyslu přesouvá na bitevní pole moderních platforem, jako je internet, a místo chrastění zbraněmi soupeři burácí slovy, která mají přesvědčit co největší masu lidí. Ukázkovým případem této myšlenkové války, ne nepodobné válce z románu *1984* George Orwella, jsou disputace mezi americkým prezidentem Trumpem a severokorejským vůdcem Kim Čong-unem. Oba vystavují svou tvář jako nositele názorů a přesvědčení národů, jež zastupují. Diarchie mezi legalitou a legitimostí se tak znovu dostává do popředí, a to nejen na politické scéně, ale především v běžném životě.

Zapomněli jsme na to, co je morální, a pokud je něco legální, ačkoliv ne zcela společensky přijatelné, tedy legitimní, neštítíme se sáhnout po prostředcích, na které by se morální člověk tak, jak si jej představuje třeba právě Lévinas, neopovažoval ani pomyslet. Měřítkem se nám stává to, co dělají „ti druzí“. Banalizujeme zlo, jak říká Václav Bělohradský, a odpovědnost přenášíme na ono všeobecné a neutrální „ono“. Zříkáme se osobní odpovědnosti.

¹ „Válka je činem nebo dramatem interesovanosti bytí. Žádná bytost nemůže očekávat svou hodinu.“ (Lévinas 1974: 5)

Během holokaustu se z milionů Židů stala pouhá čísla, za něž již nikdo nenesl odpovědnost. Vytetovaným číslem se vytratila jejich lidskost, v očích nacistů se z osob a tváří staly pouhé předměty. Objektivizováním tváří Židů byla umožněna jejich úplná likvidace. Znovu se vracíme k oné diarchii mezi legalitou a legitimností. Dozorčí v nacistických táborech vykonávali konkrétní příkazy, necítili se být odpovědní za své činy, nevraždili oni, to „ti druzí“. „Vražda je výkonem moci nad tím, co se moci vymyká. Je to stále moc, protože tvář se vyjadřuje ve smyslovém, ale je to již také bezmoc, protože tvář je protržení smyslového. Jinakost, jež se vyjadřuje v tváři, je jediná možná ‚materie‘ naprosté negace.“ (Lévinas 1997: 174)

Proto je obtížné v Lévinasově díle hovořit o fenomenologii tváře, protože tvář nemůžeme jako fenomén uchopit, snížili bychom tím její svrchovanost, tvář není možné popsat jako předmět, tvář Druhého je branou k transcendenci, branou k Nekonečnu, branou k Bohu.

„Nekonečno se zpřítomňuje jakožto tvář v etické rezistenci, ochromující moji moc, vyvstává tvrdě a absolutně ve své nahotě a nouzi z hloubky bezbranných očí. Pochopení této nouze a tohoto hladu zakládá samu blízkost Druhého. Avšak právě tímto způsobem je epifanie tváře výrazem a rozhovorem.“ (Lévinas 1997: 176) Uvěznění v moderním přetechizovaném světě se přestáváme s druhým stýkat osobně, chybí nám onen rozměr setkání tváří v tvář, vztahu par excellence. Hovoříme-li s druhým skrze běžně užívané formy komunikace, skrze telefony, počítače, vytrácí se kouzlo onoho rozhovoru jako výsostného navázání vztahu a přijetí odpovědnosti za druhého.

To vše se pak přenáší také z virtuálního do reálného světa a pak pomalu mizí ono „Až po vás, pane,“ které Lévinas považuje za zásadní při ustavení onoho čistého vztahu, při pochopení tváře jako svrchovanosti, aniž bychom věděli, jakou roli zrovna daný člověk hraje. Neboť tvář je význam bez kontextu a je třeba k ní tak přistupovat. Tvář je nahá, bezbranná, vyzývá k odpovědnosti a zjevuje nám to, co je „za“. Tvář nás odvádí k něčemu, co nás přesahuje, vede nás k Nekonečnu.

Naše touha po přesnosti vědění či měření, touha po věcech, jež jsou „clare et distincte“, touha tak odlišná od Touhy, o níž hovoří Lévinas, zcela mění vzezření našeho světa. „Touha po logické formalizaci a matematických strukturách tam, kde jde o pochopení člověka, překonává metodologické zábrany a návyky a jde dál než pozitivistické napodobování archetypů čísla a měření, zavedených ve fyzice.“ (Lévinas 2009a: 115) Výsledky zkoumání jsou považovány za vědecké jen v případě, že se dají vyvrátit, lidská tvář se vytrácí. Samozřejmě, denně na ulici potkáváme desítky nám neznámých tváří, za něž se ani zdaleka necítíme odpovědní a se kterými nejsme schopni se setkat ve smyslu etické záležitosti.

Přesto není vše ztraceno. Stále existují lidé věřící v Boha, kteří šíří svou víru a přesvědčení při nejmenším v kruzích, kde jsou tyto hodnoty opětovány. Nelze ani zdaleka říci, že všichni lidé jsou bezohlední a nezodpovědní, využívající mezer v nastavených zákonech a zvyklostech. Ještě stále jsme lidmi a je třeba, abychom o své lidství patřičně pečovali. Nezapomínejme, že „ať už je další chod věcí jakýkoli, odpovědný jsem vždycky já a na mně stojí vesmír“. (Lévinas 2009a: 218)

SEZNAM LITERATURY

HOGENOVÁ, Anna. *Starost o duši*. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Pedagogická fakulta, 2009. ISBN 978-80-7290-393-1.

LÉVINAS, Emmanuel. *Autrement qu'être ou au-delà de l'essence*. La Haye: Martinus Nijhoff, 1974. ISBN 978-94-015-1113-1.

LÉVINAS, Emmanuel. *Etika a nekonečno*. Praha: OIKOYMENH, 2009a. ISBN 978-80-7298-394-0.

LÉVINAS, Emmanuel. *Existence a ten, kdo existuje*. Praha: OIKOYMENH, 2009b. ISBN 978-80-7298-414-5.

LÉVINAS, Emmanuel. *Totalita a nekonečno*. Praha: OIKOYMENH, 1997. ISBN 80-860-0520-8.

NIETZSCHE, Friedrich. *Tak pravil Zarathustra*. Olomouc: Votobia, 1995. ISBN 80-858-8579-4.

ŠINDELKA, Marek. *Únava materiálu*. Praha: Odeon, 2016. ISBN 978-80-207-1740-5.

(Mgr. Zuzana Kunstová je studentkou doktorského studia v oboru Filosofie na UK PedF.)